

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.: ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН МОВИ

І. Ярошевич

В статье сосредоточено внимание на вопросах возникновения и функционирования в украинском языке терминов на обозначение частей речи, которые являются основными единицами морфологического уровня; прослежена конкуренция синонимических аналогов обозначенной группы терминов на их пути к унормированию; прослежены взгляды ученых на количественный и качественный состав этих терминов в связи с появлением новых направлений в современном языкознании.

Ключевые слова: морфологическая терминология, части речи, лексико-грамматическая группа

У статті зосереджено увагу на питаннях виникнення і функціонування в українській мові термінів на позначення частин мови, що є основними одиницями морфологічного рівня; простежено конкуренцію синонімічних відповідників зазначеної групи термінів на їхньому шляху до унормування; простежено також погляди вчених на кількісний і якісний склад цих термінів у зв'язку з появою нових напрямків досліджень у сучасному мовознавстві.

Ключові слова: морфологічна термінологія, частини мови, лексико-граматична група

This article concentrates on origination and functioning of terms for parts of speech as the main units of Ukrainian morphology. The author also observes competition of synonymic equivalents in terminology on their way for normalization, as well as takes into consideration other scientist's opinion on quantitative and quality analysis of these terms in connection with appearance of the new lines of observation in modern linguistics.

Key words: morphological terminology of part of speech, lexico-grammatical group

Однією з актуальних проблем сучасного термінознавства є комплексне дослідження термінолексики окремих мовних рівнів, у тому числі й морфологічного.

Об'єктом дослідження є українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст., зокрема одна з визначальних її терміногруп – терміни на позначення частин мови.

Мета дослідження: простежити становлення й унормування в сучасній лінгвістичній термінології української мови морфологічних термінів на позначення частин мови у період XX – початку XXI ст. Названий період позначений бурхливим розвитком мовознавчої науки: з'являються нові наукові напрямки дослідження мовних явищ; із появою нових лінгвістичних шкіл та концепцій відбувається перегляд поглядів учених на об'єкти вивчення; формується значна кількість нових понять, на позначення яких запроваджуються і нові терміни.

Завдання дослідження: простежити витоки цієї групи термінів та шляхи закріплення в морфологічній системі української мови чи вилучення з наукового обігу; виявити закономірності співіснування питомих українських і запозичених термінів; простежити зміни у їхньому кількісному та якісному складі у зв'язку з розгортанням мовознавчих студій у галузі морфології.

Джерелом добору зазначеної групи морфологічних термінів послужили наукові праці українських та зарубіжних учених, у яких порушуються загальні теоретичні і практичні проблеми терміноутворення, дослідження з морфології, а також шкільні та наукові граматики української мови, словники лінгвістичних термінів, енциклопедичні видання тощо.

Морфологічна термінологія є невід'ємною складовою частиною граматичної термінології – однієї з найдавніших терміносистем, зародження якої вчені пов'язують із появою перших граматики і словників у давній Індії, Греції та арабському світі [1, с. 3]. Зокрема, в античний період представники александрійської школи, виділивши морфологію як основний розділ граматики, ґрунтовно розробили вчення про частини мови, яке лягло в основу давніх слов'янських граматики XVI-XVII ст.

Важливу роль у становленні української морфологічної (і ширше – граматичної) термінології XX ст. відіграла “Грамматика руської мови”, створена наприкінці XIX ст. (1893) зусиллями відомих граматиків С. Смал-Стоцького і Ф. Гартнера. Ця грамматика впродовж перших десятиліть XX ст. витримала кілька видань і отримала високу оцінку фахівців. Зокрема, визначний діяч української науки, вчений-енциклопедист Іван Огієнко писав: “Про термінологію Смал-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народної мови термінологію” [2, с. 113].

Основними одиницями морфологічного рівня мови є частини мови та властиві їм граматичні (морфологічні) категорії, а також їхні форми [3, с. 7].

Обсяг поняття *частини мови* в різних сучасних наукових концепціях трактується по-різному. Традиційно цим терміном позначають лексико-граматичні класи слів, які виділяються на основі спільності їхніх синтаксичних, морфологічних і семантичних ознак, причому провідною ознакою визнається морфологічна, оскільки кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних (морфологічних) категорій, які охоплюють усі слова певної частини мови або ядро цих слів [4, с. 578]. Однак, як зауважує І.К.Кучеренко, у традиційному мовознавстві виділення частин мови фактично відбувається не за сукупністю семантичних, морфологічних та синтаксичних ознак, а лише за однією з них, яка для кожної частини мови є провідною, визначальною. Такою визначальною ознакою вчений вважає так зване *реальне значення слова* - термін, який він уводить до наукового обігу, даючи визначення поняття *частина мови*: "... це клас слів, об'єднаних спільністю в реальному значенні, яке узагальнено відображає предмети чи явища матеріального світу (включаючи психічну діяльність) в їх усвідомленні колективом, що говорить певною мовою" [5, с. 141].

У системі виділюваних частин мови від періоду створення перших слов'янських граматик йде їхній поділ за морфологічними ознаками на *скланАємыА* (змінні, або відмінювані) та *нескланАємыА* (незмінні, або невідмінювані). Цей поділ у традиційному мовознавстві зберігся й до сьогодні.

Увага дослідників до семантико-функціонального аналізу слів у середині ХІХ ст. поклала початок виділенню у складі частин мови ще двох категорій слів – *лексичних*, або *повнозначних*, і *формально-граматичних*, або *неповнозначних* (за визначенням О.О. Потебні). До останніх застосовують терміни *службові слова*, або *службові частини мови*, на протилежність термінам *самостійні слова*, або *самостійні частини мови*. Відомий також інший термін, закріплений за ними, - *частки мови* [6, с. 211], запозичений українськими мовознавцями у російського вченого В.Виноградова, який усі слова згрупував у чотири категорії: *частини мови*, *частки мови*, *модальні слова і вигук* [7, с. 41]. До *часток мови* вчені відносили *прийменники*, *сполучники*, власне *частки* та *зв'язки*. Щодо *вигуків*, то за всіма існуючими класифікаціями вважається, що вони перебувають поза частинами мови [6, с. 394] або ж мають у їхньому складі особливий статус [5, с. 138; 8, с. 4]. Із розвитком граматичної думки в Україні ця традиційна схема розподілу слів за ознаками частин мови зазнавала змін, у результаті чого число частин мови то збільшувалось, то зменшувалось.

У сучасній українській мові існує традиція виділення десяти частин мови: *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *займенник*, *дієслово*, *прислівник*, *прийменник*, *сполучник*, *частка*, *вигук*. Її певною мірою порушив І.К. Кучеренко, який не протиставляє частини мови на повнозначні та неповнозначні, вважаючи всі частини мови повнозначними, оскільки "усі вони у своєму реальному значенні узагальнено відображають факти матеріального світу, включаючи сюди психічну діяльність людини" [5, с. 144]. Вчений виділяє 7 частин мови – *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *дієслово*, *прислівник*, *частка*, *сполучник* – та обґрунтовує безпідставність виділення прийменників як окремої частини мови, кваліфікує їх як *прийменникові слова* та як *прислівники узагальненого значення* [5, с. 429]. Займенники з їхньою узагальнено-вказівною семантикою І. К. Кучеренко розглядає у складі іменників, прикметників, числівників і прислівників [5, с. 145].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. з'являється монографія І.В. Вихованця "Частини мови в семантико-граматичному аспекті"(1988 р.), присвячена розглядові центрального питання морфології – семантико-граматичної структури основної морфологічної одиниці – *частини мови*, на позначення якої вчений уводить до наукового обігу також інші терміни, а саме: *морфологічне слово* та *морфологічна одиниця-конструкція* [9, с. 9]. Започаткувавши в українському мовознавстві функціонально-категорійний підхід до розгляду граматичних явищ, І. Вихованець запропонував і відмінну від традиційної класифікації оригінальну систему поділу слів за частинами мови, згідно з якою частинами мови вважаються лише *іменники* і *дієслова* (центральні) та *прикметники* і *прислівники* (периферійні). Всі інші класи слів учений кваліфікує як такі, що мають *не-частиномовний* характер (*числівники*, *службові слова* і *вигук*). Стосовно поняття *числівник* застосовано термін *лексична морфема*, а стосовно *службових слів* – *аналітичні синтаксичні морфеми* (пізніше - *службові слова-морфеми*) [3, с. 12, 329]. Вигук вчений взагалі виводить за межі морфології, називаючи їх *нечленованими одиницями* та *словами-реченнями*, що перебувають на периферії синтаксичних одиниць [9, с. 34; Див. також: 3, с. 22-25]. Не виділено в окрему частину мови і займенники. Частина з них, співвідносна з іменниками, кваліфікується як *займенникові іменники*, інші, співвідносні з іншими виділюваними частинами мови – прикметниками і прислівниками, – відповідно позначаються термінами: *займенникові прикметники* та *займенникові прислівники*. У "Теоретичній морфології української мови" (2004 р.) переглянуто погляди щодо числівника, обґрунтовано доцільність його виділення в окрему частину мови [3, с. 151], а отже, виділено і групу *займенникових числівників* [3, с. 13, 208-209]. Зазначені групи займенників об'єднуються загальним терміном *займенникові слова*.

Отже, ті зміни, які відбулися в усвідомленні поняття *частини мови*, позначилися на їхньому кількісному та якісному складі.

Простежуючи історію виникнення в українській мові термінів на позначення частин мови (за традиційним поділом), можна спостерігати не бажане для термінології явище синонімії термінів, їхню конкуренцію на шляху закріплення й унормування в морфологічній термінопідсистемі.

Автори українських граматик початку ХХ ст. прагнули створити оригінальні за лексичною природою і словотвірними особливостями власне українські терміни, при цьому подавали декілька варіантів назви нерідко одночасно з традиційними, не надаючи якомусь із них переваги, що засвідчує неусталеність і неунормованість тогочасної системи морфологічних термінів.

Термін на позначення частини мови *іменник* з незвичним для сучасної літературної мови наголосом на першому складі *і́менник*, що вперше зафіксований у граматиці Й.Левицького (1850 р.), пізніше – у граматиці О. Партицького (1873 р.), у граматиці М. Осадці (1863 р.) все ще подається у традиційному, слов'янському варіанті: *имѧ существительное*. Поряд із цими термінами на початку ХХ ст. функціонувала низка інших: *суцникъ*, *предметовникъ*, *імення предметне*, *им'я суще*, *речівникъ*, *імення річеве*, *імення предметне*, *ім'я самостійне*, *именяк*.

Традиція творення нових термінів на позначення частин мови на народній основі особливо активно продовжувалася на початку ХХ ст., меншою мірою простежується тенденція збереження традиційних термінів. Так, виділивши дев'ять *категорій*, чи *гуртів* слів, що звуться *частинами мови*, Є. Тимченко в “Українській граматиці” подав такі їхні назви: *речівник*, чи *імення річеве*; *прикметник*, чи *імення прикметне*; *числівник*, чи *імення числове*; *займенник*; *часівник* (замість суч. *дієслово*). Ці п'ять частин мови вчений кваліфікує як змінні, решта чотири – незмінні: *прислівник* (тобто *прислівник*), *злучник* (тобто *сполучник*), *прийменник* і *викрик* (тобто *вигук*) [10, с. 17]. Запропоновані Є.Тимченком граматичні терміни, у тому числі й на позначення частин мови, були схвально оцінені І. Огієнком. Його граматику він вважав найцікавішою в той період, побудованою на дійсно науковому ґрунті [2, с. 123]. Н.А. Москаленко, навпаки, вважала назви частин мови, запроваджені Є. Тимченком, “частіше невдалими”, оскільки, на її думку, одні з них “незручні для вживання” (с двослівними), інші “неточні і вузькі” [11, с. 87]. Не зміг створити вдалих термінів, на її думку, також і А. Кримський. У його науковій праці “Украинская грамматика...” такими невдалими термінами вона вважає терміни *містойіменник* (оскільки це калька з російської), *наріччя* (прислівник) та *виклик* (вигук) – двозначні. А. Кримський був проти запровадження терміна *іменник* через його семантичний зв'язок із загальним слов'янським терміном *имѧ* (*ім'я*), використовуваним і для інших частин мови. Замість цього терміна вчений запропонував термін *ім'я суще*, або *ім'я самостійне* [12, с. 2-3]. Як зазначав І. Огієнко, терміни, вжиті А. Кримським, не були оригінальними: деякі з них були засвідчені раніше в граматиках інших авторів, інші (наприклад, *глаголь*, *наріччя*, *предлог*, *союзъ*) були запозичені з російсько-слов'янської термінології [2, с. 120].

Сучасні назви інших частин мови (за традиційною класифікацією) пройшли аналогічний терміновий *іменник* шлях відбору з-поміж інших варіантів до набуття ними кодифікованого характеру. Так, запропонований С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером термін *прикметник*, уживаний у більшості граматичних праць початку ХХ ст. (І. Огієнка, П. Залозного, В. Коцовського і І. Огоновського, Г. Шерстюка, М. Грунського, О. Синявського, М. Гладкого та ін.), у граматиці Є. Тимченка, окрім зазначеного, мав ще й інший варіант – *імення прикметне*. А. Кримський, відкинувши загальноживаний термін, запропонував термін *ім'я приложене* або *приложникъ*.

Для частини мови *числівник* теж було запроваджено кілька варіантів: *числівники* (С.Смаль-Стоцький...), *числівникі* (з відмінним щодо сучасної орфоепічної норми наголошуванням – В. Коцовський і І. Огоновський). Є. Тимченко, зберігши термін *числівник*, паралельно використав інший – *імення числове*, надаючи перевагу першому. Таку позицію вчений займав і щодо інших іменних частин мови (пор. *речівник* – *імення річеве*, *прикметник* – *імення прикметне*). На позначення числівника А. Кримський запропонував двослівний термін *ім'я числове*. У випадках співвідносності числівника з іншими частинами мови (зокрема, з іменниками і прикметниками) було запропоновано терміни: *числовий іменник*, *числовий прикметник*, а також незручний для вжитку складений термін *числові назви прикметникового типу* (П.Горецький і І.Шаля. “Українська мова”, 1926 р.). У західноукраїнських граматиках був запроваджений також термін *численик* [12, с. 2].

Термін *займенник* С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер подають із незвичним наголосом *займенник*. Нормативний варіант *займе́нник* засвідчується в граматиці Є. Тимченка. А. Кримський відкидає цей термін і запроваджує скалькований з російської мови – *містойіменникъ*, або *мѣстоименіе*. П. Горецький і І. Шаля не виділяли в окрему частину мови займенник, тому, розподіляючи його розряди між іменниками і прикметниками, позначали їх відповідно термінами: *замінний іменник* та *замінний прикметник*.

На позначення частини мови *дієслово* в українських граматиках початку ХХ ст. використовували терміни *дієслова* (С. Смаль-Стоцький...); *дієслов* (І.Нечуй-Левицький), а також *глаголь* паралельно з

терміном *дієслово* (А.Кримський). Досить поширеним у галицьких граматиках був також термін *часівник* [12, с. 2], використаний Є.Тимченком. І.Огієнко використовував також терміни-синоніми: *часівник*, *слово часове* та *часослово*.

Незмінна частина мови *прислівник* (*нарѣчіє*) уперше зустрічається під сучасною назвою в граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера. Дещо відмінний орфоепічний варіант (з наголосом на закінченні) подає О. Огоновський - *прислівники*. Є.Тимченко вводить термін *пріслівок*, яким ототожнює поняття *прислівник*, *дієприкметник* і *дієприслівник*, що засвідчується наведеними ним прикладами: *двічі*, *тричі*; *просячи*, *беручи*, *читаючи*; *читано*, *взято* тощо [10, с. 16-17]. А Кримський, відмовившись від запозиченого терміна *нарѣчіє*, використав не досить вдалий термін *наріччя*. У “Граматиці руського языка” І. Гарайди (1941 р.) ужито термін *присловникъ*, а Н.А.Москаленко, зважаючи на зв’язок назви цієї частини мови з лат. *adverbium* (“при дієслові”), запропонувала для неї термін *прідієслівник* [11, с. 93].

На початку ХХ століття невиробленою й неунормованою була і система термінів на позначення службових частин мови та вигуків. Лише з 1926 року (у проєкті “Правопису”) до складу службових частин мови додали *частку* – розряд слів, що найчастіше ототожнювався з прислівниками, сполучниками і навіть із вигуками.

Термін *прііменники* (з незвичним наголосом), засвідчений у граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, Є. Тимченко подає у звичному варіанті – *прійменник*. Поряд із ним А. Кримський запровадив давній слов’янський термін *предлогъ*. У галицьких граматиках засвідчені терміни: *предложник* (І. Гарайда), *відношення*, *стосувник* [11, с. 93]. Сучасний термін *сполучник* після О. Огоновського (1889 р.) вперше вжито у “Граматичній термінології” 1917 р. [13, с. 15], ширше до цього вживали терміни *злучники* (С.Смаль-Стоцький...), *злучник* (Є. Тимченко) та *союз* (А. Кримський).

Відмовившись від слов’янського терміна *междометіє*, трансформованого на українському мовному ґрунті в *межсиметіє* (Я.Головацький), Є. Тимченко запровадив спочатку терміни *викрик*, а пізніше *вигук*. Відомі з цього часу також такі терміни-новотвори: *оклики* (С.Смаль-Стоцький...), *виклик* (А. Кримський), *чувственик* (І. Гарайда).

Окрім зазначених 10 частин мови, що виділяються в традиційному мовознавстві, у російському, а пізніше в українському мовознавстві були спроби виділення в окремі частини мови дієприкметників, дієприслівників та деяких інших специфічних розрядів слів. Погоджуючись із Л.В.Щербою [14, с. 54], В.В. Виноградов виділив нову частину мови - *категорію стану* [7, с. 420-421] – термін, що в українському мовознавстві мав такі відповідники: *предикативні прислівники*, *слова категорії стану*, *присудкові слова*, *незмінні безособово-предикативні слова* [15, с. 318]. В окремий лексико-граматичний розряд пропонували вчені виділити і *модальні слова*, хоч і не називали його частиною мови [6, с. 412]. І.К. Кучеренко [5, с. 355-356] та І. Вихованець і К. Городенська [3, с. 307] довели безпідставність таких поглядів, як і безпідставність виділення в окрему частину мови Л.В. Щербою дієслівної зв’язки *бути*. У “Теоретичній морфології...” зв’язки розглядаються як окремий тип *службових слів-морфем* [3, с. 363]. Терміном *слова-речення* позначаються *вигуки*, *звуконаслідувальні слова* та деякі *модальні частки* (зокрема стверджувальні та заперечні) [3, с. 374-390].

Проведений аналіз термінів на позначення частин мови дає підстави стверджувати, що при їхньому творенні автори українських граматик початку ХХ ст. дотримувалися різних принципів, що певною мірою перешкоджало їхньому усталенню в морфологічній термінопідсистемі. Разом із тим можна спостерігати певну структурну єдність між окремими термінами. Впадає в око спільна питомо українська словотвірна модель, що відповідає законам фонетичної та морфологічної будови мови і за якою утворювалась більшість термінів (за допомогою суфікса – *ник*): *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *займенник*, *прислівник*, *прійменник*, *сполучник*. За цією моделлю утворені також терміни на позначення дієслівних форм – *дієприкметник*, *дієприслівник*. Про те, що ця модель найпродуктивніша в системі частин мови, свідчить і те, що навіть ті терміни, які в конкуренції із загальноприйнятими не набули нормативного характеру, теж утворені таким способом (напр., *суцникъ*, *предметовникъ*, *речівникъ*, *численник*, *містийменникъ*, *приложникъ*, *часівник*, *дійприложник*, *дієозначник* та ін.). У назвах частин мови відбито й інше правило, якого повинні були дотримуватися творці нових термінів за настановою І.Огієнка: усі назви частин мови вироблені з таких коренів, що існували у живій українській мові. Автори українських граматик іноді подавали кілька варіантів для назви частини мови, даючи можливість користувачам вибирати найбільш вдалий. І хоч більшість термінів-новотворів не витримала конкуренції з тими, які увійшли до загального вжитку, 10-20-і роки ХХ ст. засвідчили виразну тенденцію граматистів до створення власної національної термінології на народній основі. Основна частина термінів на позначення частин мови, що активно використовувалася у граматичних працях цього періоду, стала загальноприйнятою у сучасній морфологічній термінопідсистемі, щоправда, з незначними змінами фонетико-графічної та морфемної будови.

Зміни, які відбулися в усвідомленні морфологічних явищ у досліджуваний період (особливо в останню чверть XX та на початку XXIст.), зумовили перегляд поглядів учених не лише на кількісний і якісний склад основних одиниць морфологічної системи – частин мови, - а й на систему їхніх найменувань.

Література:

1. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980. – 303 с.
2. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології// Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. I. – С. 94-129.
3. Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 398 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 684с.
5. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – Видання друге. – Вінниця, 2003. – 463 с.
6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч.I. – К, 1965. – 422 с.
7. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1947. – 784 с
8. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981. – 130 с.
9. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
10. С.Тимченко. Українська граматики. Часть I. – К., 1907. – 179 с.
11. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – 224с.
12. А. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднпровья. – Т.ІІ. – М, 1907. – 144 с.
13. Граматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.
14. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // «Русская речь». Новая серия. – П. – Л., 1928. – 83 с.
15. Курс сучасної української літературної мови. – Т. I. – К., 1951. – 520 с.

Поступила 06.09.2004 г.